

Təranə Nağıyeva
**ƏRƏB-FARS DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN
CÜMLƏ QURULUŞUNA TƏSİRİ**

Cümlənin mənşəyi barədə türkologiyada müxtəlif fikirlər var. N.Z.Hacıyeva və B.A.Serebrennikov türk dillərinin sintaktik quruluşuna dair tarixi-müqayisəli aspektdə yazılmış əsərləri nəzərdən keçirərək, J.Deni, K.Qrenbek və başqalarının fikirləri üzərində dayanmaqla göstərirlər ki, tarixi-müqayisəli tədqiqat prosesində türkoq alimlərin bir qismi ismi və feili cümlələrin bir mənşədən olduğu, cümlənin öndə gələn təyin prinsipi əsasında yarandığı qənaətinə gəlmişlər. Bu nəzəriyyəyə əsasən cümlənin mənşəyindən danışarkən bütün türk sintaksisinə “təyin- təyinlənən” sistemi kimi baxılır. Nəzəriyyənin müəllifi Mandi o baxışın üzərində dayanmışdır ki, türk dillərinin sintaktik quruluşunun əsasını təyinin öndə yerləşməsi prinsipi təşkil edir. Mandi hər bir sintaktik konstruksiyanın əsas prinsipini təyinedicinin öndə gəlməsində görür: “Türk sintaksisində “mübtədə xəbər”, “obyekt – feil” və s. əlaqələr tam şəkildə “sifət – isim” əlaqəsinə paralel əlaqə kimi özünü göstərir. Mahiyyət etibarilə təyinolunan sözün hansı qrammatik mənə qrupuna aid olması heç bir mənə ifadə etmir, mühüm olan odur ki, tabelilik əlaqəsi var, dayaq baza var və bunlar bir qrup sözlərlə ifadə olunur. (1, 6)

Bu barədə Qəzənfər Kazımov yazır: “Lakin təyin – təyinlənən strukturunda və cümlənin ismi birləşmədən yaranması tezisində sual doğuran məsələ də var: təyin – təyinlənən anlayışı ismi cümlələrə aiddir, bəs feili cümlələr necə yaranmışdır? Bu sualın cavabını axtararkən mən müəlliminin – Ə.Dəmirçizadənin uzaqgörənliyinə bir daha heyrət edirəm. O, zərflik adlı cümlə üzvünü qəbul etmirdi. Deyirdi: mübtədə var, xəbər var, xəbəri tamamlayan tamamlıq var və bir də həmin üzvlərin təyini var. Bəs zərflik nədir? Zərflik nə edir? Zaman zərfliyi xəbərin zaman təyini, yer zərfliyi xəbərin yer təyini, tərz zərfliyi xəbəri tərz etibarilə əlamətləndirən təyindir. Bu cəhəti nəzərə aldıqda təyin təyinlənən - modeli bütün cümlə növlərini əhatə etmiş olur. Cümlənin ismi və feili cümlələrə ayrılması isə sonrakı hadisədir, yəni feilin bir kateqoriya kimi yaranması, şəxslənməsi ilkin həm ad, həm feil kimi işlənən sözlərin tədricən fərqlənməyə başlamasından sonra yaranmışdır. (3, 200)

Türkoqların fikrincə, türk dillərində **bu at jaksı** cümləsi **bu at jaks at** cümləsindən sonrakı hadisədir, yəni ikinci cümlə forması daha qədimdir.

Tədqiqat apardığımız “Orxon-Yenisey abidələri”-nin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, Nəsiminin, Füzulinin, Xətayinin və sonrakı dövrlərdə yaşayan sənətkarların yaradıcılığındakı cümlələrin quruluşu, tərkibi və sıralanmasında özünü göstərən xüsusiyyətlər deməyə imkan verir ki, Azərbaycan dilinin cümlə quruluşu uzun bir inkişaf yolu gələrək özünəməxsus milli dil xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, həm də ərəb, fars, rus dillərinə məxsus bəzi keyfiyyətləri də özünə qatmışdır.

Həm qədim yazılı abidələrin dilinə, həm də “Kitabi-dədə Qorqud” dastanına nəzər yetirdikdə görürük ki, sadə cümlələr daha çoxdur. Sadə cümlələrin tərkibində işlənən həmcins üzvlərin intonasiya ilə bağlanıb. “Orxon-Yenisey abidələri”-nin dilində həmcins üzvlərin tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanması müşahidə olunmur. *Altun, kümiş, isigiti, kutay bunsız ança birür Tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yumşak ermis. Kağan olurip yok, çiğay bodunig kop kobartdım, çiğay bodunig bay kaltım, az bodunig üküş kaltım.*

Göründüyü kimi, birinci cümlə tabesiz mürəkkəb cümlədir və birinci tərkib hissə ilə (*Altun, kümiş, isigiti, kutay bunsız ança birür Tabğaç bodun sabı süçig*) ikinci tərkib hissə (*ağısı yumşak ermis*) intonasiya ilə bağlanmışdır. Eyni zamanda birinci cümlənin tərkibində həmcins üzvlər (*altun, kümiş, isigiti, kutay*) işlənmişdir və onlar da intonasiya ilə bağlanmışdır. İlk cümlədə işlənən həmcins təyinlər (*yok, çiğay*) və həmcins xəbərlər də (*kobartdım, bay kaltım, üküş kaltım*) intonasiya ilə bağlanmışdır. “Orxon-Yenisey abidələri”-nin dilində yüzrlə belə cümlələr göstərmək olar ki, tərkibində işlənən cümlələr və həmcins üzvlərin bağlanması heç bir tabesizlik bağlayıcısından istifadə edilməmişdir.

Biz bunu “Oğuznamə”də və M.Kaşğarının “Divan”ında görürük. Yəni bu yazılı abidələrin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələr və həmcins üzvlər tabesiz bağlayıcılarla deyil. İntonasiya ilə bir-birinə bağlanmışdır. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, cümlələrdə işlədilən bağlayıcılar sonradan yaranan dil xüsusiyyətləridir və bunların çoxu da müxtəlif tarixi hadisələrlə bağlıdır. Fikrimizi təsdiqləmək üçün deyə bilərik ki, dilimizdə **işlənən və, həm, həm də, amma, lakin, gah, gah da, fəqət, halbuki** və s. tabesizlik bağlayıcıları ərəb-fars mənşəlidir və dilimizə sonradan daxil olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə vəziyyət bir qədər başqa cürdür. Bu abidənin dilində də əvvəlki yazılı abidələrin dilində olduğu kimi sadə cümlələr çoxluq təşkil edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr daha azdır və o qədər də müxtəlif növlərə malik deyil.

Qədim dövr yazılı abidələrin dilində belə əlamətdar xüsusiyyətlərin olması bir tərəfdən, ümumiyyətlə, dildə mürəkkəbləşmənin dilin inkişafı nəticəsində orta və sonrakı dövrlərə aid olduğunu göstərir. Məsələn, sadə cümlələrin sözləri arasında, həmçinin tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağlayan “və” bağlayıcısının işlənməsi ərəblərin Azərbaycana yürüşündən sonra başlanmışdır. Fikrimizi təsdiqləmək üçün deyə bilərik ki, ortaq türk yazıları olan “Orxon-Yenisey abidələri”ndə, M.Kaşğarının “Divan”ında, “Oğuznamə”də bu bağlayıcının işlənməsinə aid heç bir nümunə yoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında az da olsa, “və” bağlayıcısının işləkliyi özünü göstərir: *Qılıç və sügü və çomaq və cəng alətin geydirib tonatdılar. Əmma qızın dərdindən bənizi sarardı. Ya varam, ya varmıyam, ya gələm, ya gəlməyəm. ... gördi kim, bir dərinin içində toz gah dərilir, gah tağılır.*

Onu da qeyd etmək ki, və bağlayıcısının dastanda işlənməsi həmcins üzvlər arasında müşahidə olunur, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında yox. Lakin dastanda elə cümlələr var ki, orada həmcins üzvlər sadalansa da,

onlar arasında nə **və**, nə də başqa bağlayıcıların işlənməsi özünü göstərir. Məsələn, dastanda işlənmiş bir cümləyə diqqət yetirək: *Mənim savaşıdığım, mənim döğüşdüyüm, mənim çəkşdüyüm, mənim qılıclaşdığım görgil, ögrəngil!* Bu cümlədə həmciins vasitəsiz tamamlıqlar (*mənim savaşıdığım, mənim döğüşdüyüm, mənim çəkşdüyüm, mənim qılıclaşdığım*) tabesizlik bağlayıcılarının iştirakı olmadan əlaqələnmişdir. Bu da deməyə əsas verir ki, “**və**” bağlayıcısının dilimizə gəlişi ərəb dilinin təsiri ilə bağlıdır. Bu bir daha sübut edir ki, dastan yarandığı dövürdən çox-çox sonralar yazıya alınmışdır. Bu xüsusiyyət **həm, həm də, amma, lakin, ya, ya da, gah, gah da, çünki** və digər bağlayıcılara da aiddir. Deməli, bağlayıcıların sadə və mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlənməsi dilimizin milli xüsusiyyətləri ilə bağlı deyil.

XIII əsrdən başlayaraq yazılı ədəbiyyatda həm sadə cümlələrin tərkibində işlənən həmciins üzvlər arasında, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında tabesizlik bağlayıcılarının geniş şəkildə işlənməsi özünü göstərir. Hətta “**və**” bağlayıcısının “**vü**”, “**ü**”, “**u**” şəkillərində işlənməsi də özünü göstərir. Bu da, təbii ki, ərəb-fars dillərinə məxsusdur.

*Üzünü gördü **vü** irdi bu gün firdöv-si- əlaya...*

Vəqti səadət istəyən tacu kəmərlə tələb qılır. (Nəsimi);

Gül bitdivü ləlaraz gəldi (Xətai);

Mən kiməm? -bir bəkəsi biçarəvü bixaniman...

Oqlu əbrü dilü tən getdi bihəmdilləh (Füzuli)...

Yazılı abidələrin dilində “**və**” bağlayıcısının işlənmə məqamlarından bəhs edən H.Mirzəzadə yazır: “XIX əsrin ortalarına qədər işlənmiş həmciins üzvlü cümlələrdə bir qayda olaraq həmciinsin sayı qədər “**və**” bağlayıcısı işlənmişdir... Orta əsrlərin yazı dilində, demək olar ki, ərəb dili qaydalarına əsasən işlənmişdir. Həmin bağlayıcı cümlə əvvəlində işləndiyi kimi, silsilə təşkil edən sadə cümlələrin arasında, mürəkkəb cümlələrdə də işlənmişdir... müasir dildə bir qayda olaraq həmciinsin miqdarından asılı olmayaraq, yalnız axırıncıdan əvvəl işlənir. (3,305) Müəllifin qeydlərinə onu da əlavə edək ki, müasir ədəbi dilimizdə yalnız “**və**” forması sabitləşmişdir.

Həm, həm də bağlayıcısı. Fars mənşəli bu bağlayıcı müasir ədəbi dilimizdə *həm, həm də, həm də ki* şəklində sabitləşmişdir. Yazılı abidələrimizin dilində isə “**həm, həm**” formasına da rast gəlinir:

Həm yetirən, həm yetən, həm bitirən, həm bitən,

Bay ilə yoxsul bənəm, yolçu ilə yol bənəm (Nəsimi);

Həm dərşən sən ki: «Məktəbə var!»

Həm dərşən sən ki: «Getmə zinhar!»...

Həm özü fəni olur, həm ləşgəri, həm kişvəri (Füzuli).

Gah, gah da bağlayıcısı. Fars mənşəli bu bağlayıcı müasir ədəbi dilimizdə “**gah, gah da, gah da ki**” şəklində işlənir.

Yazılı abidələrimizin dilində isə *gah, gahi, gəh, gəhi* şəklində müşahidə olunur:

Bulandı vü daşdı, çayə döndü,

Gəh suya vü gəh həvayə döndü (Xətai);

Gəh Bəsrə məqamı, gəh Bağdad (Füzuli).

Gəh şe'r oxuyub, gəhi rəvayət (Məsihi);

Könlümü almaqdan ötrü gəh bülbül, Ta gəhi gül (Q.Təbrizi).

Tabeli mürəkkəb cümləyə gəldikdə isə deyə bilərik ki, belə cümlələr “Orxon-Yenisey abidələri”nin, “Oğuznamə”nin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində sadə və tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətə azlıq təşkil edir. Eyni zamanda tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibini təşkil edən sadə cümlələr müasir dövrdə işlənən geniş vasitələrlə deyil, yalnız *kim/ki, -sa/sə* ilə bağlanmışdır. Ə.Dəmirçizadə bu barədə yazır: “Mürəkkəb cümlələr silsiləsində daha çox tabesiz mürəkkəb cümlələr, çox az miqdarda *kim/ki, -sa/sə* ilə bağlanan budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr işlənilmişdir” (4, 121). Bu bağlanma vasitələri sonrakı dövrlərdə də, bu gün də işləkliyini qorumaqdadır. Lakin qədim yazılı abidələrin dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr içində *ona görə ki, onun üçün ki, çünki, əgər, madam ki, indi ki, hərçənd, hərçənd ki* və başqa bağlayıcıların işlənməsi də özünü göstərmir. Bu bağlayıcıların işlənməsi XIII əsrdən başlayır. Doğrudur, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında **çünki, əgər, hətta** müasir dövrdə işlənməyən **zira** bağlayıcısının işlənməsini görürük. Bunun səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ərəblərin Azərbaycana yürüşü ilə bağlıdır və dastanın üzünün yazıya köçürülməsi də məhz bundan sonra baş vermişdir.

Türk dillərindən biri kimi, bizim dilimiz üçün əlamət bildiren sözlərin izafət şəklində təyinləndən sonra işlənməsi xarakterik deyildir. Lakin tarixi inkişaf prosesində qonşu xalqlarla əlaqə və münasibət nəticəsində dilimizə çoxlu izafət birləşmələri - izafət tərkibləri keçmişdir. Təyinedici söz təyinlənlə birlikdə keçdiyindən belə birləşmələr abidələrimizin dilində aydın seçilir.

İzafət qonşu ərəb və fars dillərinin xarakterik sintaktik quruluş xüsusiyyətlərindəndir: “İsimlərin və ya substantivləşmiş hər bir sözün yiyəlik hal vasitəsilə bir-birinə birləşməsinə izafət və ya uzlaşmayan təyini söz birləşməsi deyilir. Ərəb dilində izafət spesifik xüsusiyyətlərə malik olmaqla bərabər, Azərbaycan dilindəki ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir”. Elə buna görə də bu cür quruluş dilimizin ərəb, fars dilləri ilə sıx bağlı olmadığını daha qədim abidələrimizdə də göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, demək olar ki, izafət birləşmələrindən istifadə edilməmişdir. *Qılıç çaldı, din açdı şahi-mərdan Əli görkli-* cümləsindəki *şahi-mərdan* tipli tək-tək misallar dastanların dilinə sonralar üzüköçürmə zamanı dinlə bağlı əlavə edilmişdir.

1218-ci ildə Suli Fəqih tərəfindən qələmə alınmış "Yusif və Züleyxa" poemasında da izafət birləşmələri çox seyrək olub, adətən, dini ifadələrdə özünü göstərir. Məsələn, əsərin ilk 30 səhifəsində işlənmiş izafət birləşmələrinin cəmi aşağıdakı misrallardadır:

*Əmir olasan, şah olasan aqibət,
Həm imam-alqövl, sahibi mərifət.
Çün irəsən övliya söhbətinə,
Mədəniül-əsrar oldun zatine.
Çün aradan sünbülün getdi tamam,
Qətre-yi-dərya bir oldu vəssalam.
Abi-Zəməzəm həqiqün söyləyəsən,
Ol düşi bir-bir əyan eyləyəsən.
Abi-heyvan Yusifin sözləridir.
Misir içində şahi-Kən'an olasız.*

Ümumiyyətlə, XIII əsr, həmçinin XIV əsrin birinci yarısında yazılı abidələrin dilində izafət birləşmələri azlıq təşkil edir. İzafət birləşmələrinin geniş şəkildə istifadəsi XIV əsrin ikinci yarısından başlanır. Hətta Füzulinin əsərlərində izafət birləşmələrinin daha mürəkkəb variantları-üç, dörd, beş komponentli birləşmələr özünü göstərir.

N.Z.Hacıyeva və B.A.Serebrennikov türk dilləri sintaksisinin tarixi tədqiqi əsasında bir sıra nəticələrə gəlmişlər: şərt şəkilçisi ilkin dövrlərdə arzu formasına xidmət etmişdir, **-lar,-lər** şəkilçisi ilkin dövrlərdə cəm şəkilçisi kimi deyil, topluluq, kollektivlik bildirən şəkilçi kimi işlənmişdir; mürəkkəb cümlənin yaranmasının çıxış yolu sadə cümlədənədir, ilkin mərhələdə türk dilləri yalnız ardıcıl işlənən bağlayıcısız sadə cümləni tanımışdır, şəxslə feil forması feili sifət, feili bağlama və məsdərə çevrilə bilmişdir, türk dillərində bir vaxtlar indiki zaman formasını bildirən **-ə** şəkilçisi işlənmişdir və s.

Aparığımız müşahidələr deməyə imkan verir ki, cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşsa da, başqa dillərin təsiri ilə də dəyişə bilər, inkişaf edir, təkmilləşir və ya strukturunda fərqlilik özünü göstərə bilər. Necə ki Azərbaycan dili ərəb, fars dillərinin təsiri nəticəsində bəzi sintaktik imkanlar əldə etmişdir. Bu uzun və vacib bir tədqiqatdır. Gələcəkdə bu mövzunu daha geniş şəkildə araşdıracağıq.

Ədəbiyyat:

1. Н.Гаджиева, А.Серебренников. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис, Москва, "Наука", 1986, с.6.
2. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 2019, 608 s.
3. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
4. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
5. E.A.Abbasova. Ərəb dilində izafətin müfəssəl şərh, "Bakı Çap Evi", Bakı, 2012, s.141.

Особенности арабско-фарсидского языка влияние азербайджанского языка на структуру предложения Резюме

Влияние особенностей Арабско-фарсидского языка на структуру предложения Азербайджанского языка. Предложение формируется на основе своих внутренних законов каждого языка. Азербайджанский язык является одним из агглютинативных языков, поэтому падежные окончания и формы отглагольных спряжений играют важную роль в построении предложения: слова изменяются в разных формах и соотносятся, они приводят к правильному образованию предложения в зависимости от цели говорящего к внутренним законам языка относятся модальные отношения, выраженное в предложении, признаки предикативности в сообщении, специфические интонационные особенности в устной речи.

Говоря о внутренних законах языка, модальная связь выраженная в предложении, предикативные показатели в сказуемое и своеобразные характерные интонационные особенности в разговорной речи.

Ведущие наблюдения позволяет сказать, что несмотря на формирование предложения внутренних законов языка, оно может изменяться над влиянием других языков, то есть может развиваться, усовершенствоваться или показывать разновидность структуры.

Исследования, приведенные в «Орхоно-Енисейских памятников», эпоса «Китаби-Дэдэ-Коркут, строение, состав и порядок предложения в творчестве Насими, Фузули, Хатаи и живущие в последующие периоды ремесленников позволяют сказать, что структура предложения Азербайджанского языка совершил длинную путь, сохраняя своеобразные национальные языковые особенности, одновременно усвоил некоторые свойства Арабско-фарсидского языка. Возьмем контекст азербайджанского языка в эпоху синтаксического строя.

Ключевые слова: эволюция, язык, предложение, синтаксическая структура, аффект

Arabic-persian language characteristics influence of azerbaijan language on sentence structure Summary

The sentence is formed on the basis of the internal laws of each language. As the Azerbaijani language is one of the agglutinative languages, in this language case suffixes and inflectional forms of the verb play an important role in the construction of the sentence: words change and connect in different ways and lead to the proper formation of the sentence

depending on the purpose of the speaker. The internal laws of the language include the modal attitude expressed in the sentence, the signs of predicativeness in the predicate, and the specific intonation features of the language in oral speech.

Our observations allow us to say that although the sentence is formed based on the internal laws of the language, it can also change, develop, improve or show differences in its structure due to the influence of other languages.

The structure, composition and arrangement of the sentences in the "Orkhon-Yenisei Monuments", the "Kitabi-Dada Gorgud" epic and in the works of Nasimi, Fuzuli, Khatayi and other artists living in later periods allow us to say that the sentence structure of the Azerbaijani language has a long history. Along with its development, it has preserved its unique national language characteristics, but also added some qualities of Arabic, Persian languages.

Key words: evolution, language, sentence, syntactic structure, influence.

Rəyçi: dos. S.Abbasova